

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОЦЕСІВ УПРАВЛІННЯ ТА САМООРГАНІЗАЦІЇ ПРИ ФОРМУВАННІ СТРУКТУРИ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

У статті висвітлено дискусійні питання відносно взаємозв'язку процесів управління і самоорганізації та розглянуто їх вплив на формування структури банківської системи. Визначено чинники самоорганізації банківської системи. Запропоновано рекомендації щодо їх класифікації.

The article is dedicated to the debatable problems concerning relationship between processes of administration and self-organization and its influence on the banking system structure forming. The factors of banking system self-organization are defined. The recommendations concerning their classification are suggested.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В основі процесів розвитку, виникнення та трансформації динамічних економічних систем лежить непростий діалектичний взаємозв'язок процесів управління та самоорганізації.

Його складність зумовлена участю людини у всіх соціально-економічних процесах. Самоорганізація залежить насамперед від суб'єктивного фактора, що включає процес управління. Більше того, самоорганізація є складовою процесу управління. Тому співвідношення самоорганізації та управління не може розглядатися лише з позиції їх однозначності за всіх станів економічних систем. Отже, важливим є дослідження цих процесів у взаємозв'язку та взаємодії.

Особливої уваги заслуговує вивчення та дослідження зазначених процесів у банківській системі, що обумовлено, по-перше, сучасною світовою фінансовою кризою, причиною якої стало незважене функціонування національних банківських систем, яке базувалося на нераціональній поведінці як окремих банківських установ, так і центральних банків окремих країн, що, в свою чергу, вплинуло на світову фінансову систему, а, по-друге, тим, що банківська система є важливим та центральним елементом суспільно-економічної системи кожної країни, що вимагає її раціонального структурування.

Отже, в сучасних умовах розвитку економіки та банківської системи дослідження взаємодії процесів самоорганізації та управління є актуальною проблемою сучасної економічної науки.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідженням процесів управління та самоорганізації економічних систем займалися такі вітчизняні та іноземні вчені, як: О. Богданов, Н. Гражевська, Л. Кузнецова, Ю. Маслов, В. Масленников, Р. Пребиш, Ю. Соколов, Д. Чистилин. Так, Р. Пребиш в своєму дослідженні дійшов висновку, що управління передбачає узгодження та впорядкованість на основі ієрархічності та керованості з метою підвищення стійкості системи, а самоорганізація ґрунтується на зростанні різноманітності та зменшенні стійкості задля стимулювання розвитку системи [1, с.270].

Л. Кузнецова та Ю. Маслов в монографії «Організація планування фінансової діяльності банку» розглядають взаємозв'язок процесів управління та самоорганізації на рівні банку, стратегічне фінансове управління банком як комплекс взаємопов'язаних у часі і просторі управлінських процесів і функцій, які забезпечують реалізацію місії та стратегічних цілей діяльності банку, а механізм банківського саморегулювання – як систему

взаємопов'язаних скоординованих дій з регулювання діяльності банку, спрямованих на ефективне управління банківськими ризиками з метою збереження фінансової стійкості в умовах постійно мінливої зовнішньої середовища [2, с.54-57].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Варто зазначити, що вченими визначено сутність дефініцій «управління» та «самоорганізація» та сформульовано основні положення щодо впливу зазначених процесів на економічну систему, однак взаємозв'язок даних процесів в економічних системах, та зокрема в банківських, досліджено, на нашу думку, недостатньо, що потребує подальшого вивчення та вдосконалення.

Постановка завдання. Метою статті є визначення взаємозв'язку процесів управління та самоорганізації при формуванні структури банківської системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Потрібно зазначити, що управління є інструментом, який підтримує динамічну організованість системи. За умов, коли управління є довільним, самоорганізація сприяє подоланню консерватизму організації шляхом її дезорганізації й таким чином знову включається у процес подальшого становлення та розвитку складної системи.

Обов'язковою умовою виникнення процесу самоорганізації є сильний не рівноважний стан зовнішнього середовища. Внаслідок процесів самоорганізації виникають нові, більш стійкі форми, що визначають процес розвитку [3, с.236-237]. Особливого значення набуває самоорганізація банківської системи в умовах кризи. Необхідно зазначити, що Й. Шумпетер розглядав період кризи та депресії як необхідне середовище для прояву підприємницьких новаторських властивостей людини в широких масштабах економіки, оскільки до більш ефективного використання обмежених ресурсів спонукають саме умови всезагальної кризи та застою. Криза, за Шумпетером, є поворотною точкою зміни стану суспільства, переходу від кризи до економічного підйому [4, с.398]. Отже, для реорганізації інституціональної та економічної структури банківської системи необхідною є умова сильного не рівноважного стану всієї системи.

Інструментом реалізації підвищення ефективності та реструктуризації є сама людина, яка володіє специфічними підприємницькими властивостями. Ефект групової взаємодії людей в період кризи називають синергізмом, а механізм реалізації синергетичного ефекту виступає як процес самоорганізації соціуму, який й є інструментом подолання кризи.

Самоорганізація людей в період кризи є необхідним інструментом переходу банківської системи від кризи до депресії та економічного підйому. Самоорганізація, що створює нові форми-комбінації ресурсів, підвищує економічну ефективність, є лише інструментом. Рушійною силою ситуації є кредит в ринковій економіці [4, с. 163-164], який спонукає до виникнення процесів конкуренції між економічними агентами.

Конкуренція – це ще один механізм збільшення ефективності використання обмежених ресурсів суспільства, так як, з одного боку, відбувається конкурентна боротьба нових комбінацій ресурсів з іншими, а, з другого, – конкуренція є основою для перетоку обмежених ресурсів із малоефективних комбінацій в більш ефективні.

Критичний аналіз наукових праць з зазначеної проблематики дозволяє зробити висновки, що першим комплексним дослідженням процесів управління та самоорганізації в розвитку складних систем було дослідження російського вченого О. Богданова, який сформулював «закон відносних опорів», розглядаючи в ролі чинника дезорганізації послаблення активності елементів та ускладнення структури системи. Згідно з сформованим законом сумарна стійкість системи до несприятливих умов є складним результатом «часткової стійкості» її елементів [5; 6].

Отже, структурна стійкість банківської системи визначається стійкістю найбільш слабого банку в системі, а спрямованість змін станів системи, пов'язана з самоорганізацією, та є важливим чинником подолання процесів дезорганізації. Зазначимо, що процеси самоорганізації та управління не збігаються у своїх основах, принципах та результатах.

Якщо самоорганізація ґрунтується на зростанні різноманітності та зменшенні стійкості задля розвитку, то управління передбачає узгодження та впорядкованість на основі ієрархічності, керованості, мінімізації різноманітності задля підвищення стійкості та стабілізації життєдіяльності системи. При цьому самоорганізаційні та управлінські засади розвитку економічних систем перебувають у нерозривній та водночас суперечливій єдності [1, с.251-273].

Отже, прогрес і розвиток банківських систем істотно залежить від співвідношення самоорганізаційних та управлінських засад їхньої трансформації, а також від того, наскільки управління відповідає внутрішній природі системи, об'єктивним процесам її еволюції. Співвідношення управління та самоорганізації визначається типом, національною моделлю та конкретним етапом розвитку економічної системи країни. Роль держави зводиться до індикативного впливу за умов органічного економіко-суспільного розвитку, та, водночас, за умов нестійкої економічної системи й недостатнього регулюючого впливу самоорганізації виникає необхідність у своєчасному цілеспрямованому втручанні держави у процеси соціально-економічного розвитку. З метою дослідження процесів управління банківською системою, на думку автора, необхідно, в першу чергу, виділити суб'єкти управління, основним з яких є центральний банк, основи його діяльності та проблеми неефективної політики постійно знаходяться в центрі уваги провідних вітчизняних та іноземних науковців.

Так, на думку багатьох економістів, жодна змінна управління центрального банку – рівень інфляції, відсоткова ставка або обсяг грошової маси – не забезпечує ефективного контролю за поведінкою як банківської системи зокрема, так і фінансової системи в цілому [7, с.103].

Зокрема, центральний банк нездатний підтримувати цільові співвідношення між номінальною вартістю (темпами росту) валового продукту й темпами росту грошової маси, з одного боку, і, з іншого, між різними грошовими агрегатами. Основними факторами, які є відповідальними за нову ситуацію, стали «фінансові інновації, швидка зміна структури фінансових ринків, прискорення фінансових потоків, а також той факт, що попит на тверду валюту міг бути підданий різким коливанням, що не мають прямої підстави на рівні фундаментальних показників економічної ситуації» [8, с.56].

Разом з тим сама ситуація глобальної некерованості, що сприймається як фінансова криза, змушує регулювати якийсь один фінансовий показник, що представляє джерело особливої небезпеки та в результаті приводить до підвищення ступеня керованості банківської системи на певний проміжок часу. Однак відмітимо, що для підтримки такого стану системи незмінно необхідна кризова ситуація.

Справа в тому, що в кризових умовах створюється ситуація, коли найбільш нестійка змінна управління об'єктивно виявляється в ролі параметра управління (у синергетичному змісті). Кризова ситуація – це ситуація, у якій спонтанно проявляється принцип підпорядкування (у розумінні Г. Хакена [9, с.244-262]). Саме це й створює ілюзію раптово зростаючої – як правило, на досить короткий строк – керованості банківської системи й змушує, уже після подолання кризи, відшукувати способи підтримки ефективності регулювання за допомогою даної змінної або шукати іншу змінну управління в надії на її більш стійку ефективність.

Необхідно констатувати, що поряд зі зростанням «еклектичності» у політиці центральних банків, характерною рисою нової епохи в розвитку банківських систем стає незалежність центрального банку у визначенні й проведенні його політики. Так, однією з умов вступу до Європейського Союзу є забезпечення високого ступеню незалежності центрального банку на законодавчому рівні.

На думку автора, рівень незалежності центрального банку визначають такі чинники, як:

- використання окремих методів регулювання національної економіки, що застосовуються урядом. При використанні урядом адміністративних методів управління економікою відбувається концентрація влади в єдиному центрі. При ринкових методах управління,

коли підтримується здатність економіки до саморегуляції, а суб'єкти управління лише коригують та спрямовують ці процеси, центральний банк повинен мати достатній рівень незалежності, щоб мати можливість вчасно реагувати на непередбачувані зміни економічного середовища;

- визначення ролі банківської системи в реалізації державної економічної політики. Державна економічна політика передбачає не тільки визначення довгострокових цілей та орієнтирів, але й розробку програм їх досягнення. Так, наприклад, однією з важливих цілей функціонування банківської системи в країні з позиції держави є забезпечення розвитку економіки країни через фінансове посередництво між державою та галузями економіки. Для досягнення цієї мети, яка не збігається з внутрішньою метою банківської системи, необхідна відповідна організаційна структура банківської системи на чолі з центральним банком. В даному випадку центральний банк набуває функції та ознаки державного відомства, банківська сутність якого зводиться лише до форми організації. Однак досягнення даної мети можливе й при високому рівні незалежності центрального банку, коли цілі державної політики зіставляються з внутрішніми цілями та виробляється компромісний метод досягнення поставленої мети.

Таким чином, центральний банк, з одного боку – це банківська установа, а, з іншого – це провідник державної політики у банківській системі. Використання центрального банку для впливу на банківську систему необхідне для органів влади, так як він є частиною банківської системи та держава отримує прямий доступ до механізмів її внутрішнього регулювання. Але при такому втручанні знижується здатність банківської системи до самоорганізації. Тому, на нашу думку, чим вища незалежність центрального банку, тим вище його значення в механізмі самоорганізації банківської системи. Хоча система державного регулювання при наявності незалежного центрального банку дійсно стає менш ефективною з точки зору виконавчої влади, однак це компенсується механізмами самоорганізації системи.

Сучасними науковцями пропонуються різні теоретичні пояснення необхідності надання незалежності центрального банку, з яких найбільш близьким до істини, на нашу думку, є дослідження, що пов'язує розширення незалежності центрального банку з потребою в довірі з боку ринків – з боку приватного сектора, фінансової системи – до політики, що проводиться центральним банком [10, с.63-66].

Уже до початку 1980-х рр. стало зрозумілим, що у вирішальній мірі втратили зміст колишні відносини управління, при яких керуючий суб'єкт – центральний банк – розглядав фінансову систему як свій внутрішній об'єкт управління. Прикладом зазначеного є підходи до вирішення проблеми регулювання реальних процентних ставок.

У цілому ряді досліджень було визначено, що реальні процентні ставки можуть ефективно регулюватися керуючим суб'єктом тільки при умові існування досить тривалого відрізка часу — період запізнювання при формуванні раціональних очікувань, протягом якого ринок позбавлений доступу до інформації про дії керуючого суб'єкта або не встигає переробити цю інформацію [11, с.117-156]. Іншими словами, сама можливість ефективного регулювання реальних ставок обумовлена інформаційною неефективністю фінансового ринку, його відхиленням від інформаційно зробленого стану. В умовах самоорганізації банківської системи зовнішнє управління замінюється її самоврядуванням. Це означає принципову зміну механізму вироблення агрегатних (макрорівневих) рішень.

Тепер агрегатні рішення виробляються самою системою й узагальнено виражають стан її елементів, а не виникають у вигляді відповідної реакції на її стан як єдиного об'єкта. Принципову новизну ситуації нескладно помітити. Її принциповий характер укладається у двох моментах: по-перше, у якісно вищій складності самого механізму (процесу) вироблення рішень, що залежить тепер не від раціональності рішень єдиного керуючого суб'єкта, а від нелінійного поведіння складної системи; по-друге, у новій ролі керуючого суб'єкта, який тепер виступає як рівноправний партнер банківської системи.

Отже, сучасний розвиток банківської системи потребує розроблення нових підходів до процесів формування структури банківської системи. Це спричинено необхідністю врахування процесів управління та самоорганізації в банківській системі, оскільки вони активно впливають на стабільність її діяльності. Особливість нового підходу полягає в тому, що банківська система розглядається як «відкрита» система, передумови діяльності якої знаходяться не в середині, а ззовні цієї системи. Продуктивність функціонування банківської системи пов'язується з тим, наскільки вдало вона може адаптуватися до зовнішнього середовища. Проблема ця не може вже вирішуватися тільки діями центрального банку, вона потребує формування відповідного механізму, в основі якого буде лежати взаємозв'язок процесів управління та самоорганізації банківської системи.

Процеси управління банківською системою сконцентровані в центральному банку, який є керівною підсистемою, а діяльність банківських установ другого рівня контролюється та управляється центральним банком.

Однак діяльність кожного банку залежить не тільки від дій та рішень центрального банку, а ще й від зовнішніх чинників, таких як економічна та політична ситуація в країні, під впливом яких вони корегують та спрямовують свою діяльність на отримання прибутку через механізм самоорганізації.

Необхідно акцентувати, що процеси самоорганізації банківської системи засновані на здатності до самоорганізації банківських установ другого рівня. Виходячи з цього, на наш погляд, першочергового дослідження потребує саме механізм самоорганізації банку. Автори монографії «Організація планування фінансової діяльності банку» в основі механізму банківської самоорганізації виділяють чотири елементи [2, с.56-57]: управління ризиками, управління внутрішньою периферією, управління зовнішньою периферією та управління інформаційними потоками.

Варто підкреслити, що в основі банківської самоорганізації на рівні банку лежить управління окремими напрямками його діяльності. Це свідчить, на нашу думку, про те, що самоорганізація та управління знаходяться в постійному взаємозв'язку та взаємодії.

Необхідність впровадження механізму банківської самоорганізації зумовлена бурхливим розвитком наукомістких галузей, систем зв'язку та засобів масової інформації, появою нових фінансових інструментів та методів роботи з ними, що відображається на вимогах клієнтури до рівня та діапазону банківських послуг. Великих успіхів здатен досягти тільки той банк, який адекватно реагує на зміни зовнішнього середовища, причому ефективність його діяльності безпосередньо залежить від швидкості змін, що в ньому відбуваються, так як відстаючі від інших в цьому розумінні банки навряд чи отримають нових клієнтів або високий прибуток за рахунок проведення змін, аналогічних тим, які вже здійснювали конкуренти.

Банківські установи другого рівня не є керівними органами банківської системи, а лише її складовими частинами, тому вони не можуть впливати на банківську систему адміністративними методами управління. В основі їх внутрішньої самоорганізації лежать ринкові механізми, такі як, наприклад, конкуренція. Чим вищий рівень конкуренції в банківській системі, тим більший вплив на функціонування системи здійснює не центральний банк, а банківські установи другого рівня, для яких конкуренція є природнім регулятором. Чим вищий рівень конкуренції в банківській системі, тим більше вона залежить від внутрішньої структури банківської системи та її окремих елементів, ніж від зовнішнього впливу економічної системи.

Отже, механізм банківської самоорганізації функціонує на двох рівнях, які доповнюють один одного: мікро- та макрорівні. На мікрорівні – це механізм самоорганізації банківської установи, що засновується для досягнення поставленої мети на діяльності кожного окремого банку. На макрорівні – це механізм самоорганізації банківської системи – «невидима рука» Адама Сміта [12], тобто сам процес обміну між економічними агентами.

Так, кожний банк організує процес обміну найкращим для себе чином за рахунок чого й досягається суспільна ефективність, тобто відбувається конкурентна боротьба за клієнтів та за грошові ресурси. Зазначимо, що Н. Мойсеев визначає розвиток системи як постійну зміну її стану [13, с.603]. Кожний стан характеризується структурно – організацією зв'язків системи, та кількісно – ефективністю даної організації системи. Час існування одного незмінного стану системи – це інтервал існування її структурних характеристик в незмінному вигляді, який визначається граничним мінімальним та максимальним значеннями стійкості системи даного стану. Кожний окремих стан системи включає в себе час формування структури системи та час її ефективного функціонування.

В умовах сучасної фінансово-економічної кризи виникла об'єктивна потреба зміни структури вітчизняної банківської системи через її самоорганізацію. Чинники банківської самоорганізації на макрорівні реалізуються через конкурентну боротьбу між банками (рис. 1).

Рис. 1. Чинники банківської самоорганізації на макрорівні [14; 15]

З рис. 1 видно, що конкуренція в банківській системі визначається внутрішніми характеристиками, які відображають функціональну ефективність банківської системи, та зовнішніми причинами, що зумовлюють структуру ринку. Аналіз чинників, що впливають на рівень конкуренції в банківській системі, в залежності від причин їх виникнення, дозволив розділити їх на дві групи, а саме на структурні та неструктурні.

Висновки і перспективи подальших розробок. Проведене дослідження дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, незалежність центрального банку має цінність тільки в конкретній ситуації, а рівень незалежності центрального банку залежить від державної економічної політики. Так, для різних країн подібні відносини між центральним банком та урядом можуть свідчити про різний рівень незалежності центрального банку, якщо урядом реалізується різна економічна політика. По-друге, при ринкових методах управління, коли

підтримується можливість економіки до саморегуляції, а суб'єкти управління лише коригують та спрямовують ці процеси, центральний банк повинен мати достатній рівень незалежності, щоб мати можливість вчасно реагувати на непередбачувані зміни економічного середовища. По-третє, механізм банківської самоорганізації реалізується на двох рівнях, що доповнюють один одного: мікро- та макрорівень.

При цьому, зазначимо, що самоорганізація на мікрорівні – це механізм самоорганізації банківської установи, що засновується на діяльності кожного окремого банку для досягнення поставленої їм мети, а на макрорівні – це механізм самоорганізації банківської системи.

Отже, сучасний розвиток банківської системи потребує розроблення нових підходів щодо формування структури банківської системи, спричинених необхідністю врахування процесів управління та самоорганізації в банківській системі, що створює умови для фінансової стабільності її діяльності.

Список використаної літератури

1. Prebisch R. International trade and Payments in an Era of Coexistence: Commercial Policy in the Underdevelopment countries / R. Prebisch // *American Economic Review*. – 1959. – May. – №49. – P. 251-273.
2. Кузнецова Л. В. Організація планування фінансової діяльності банку: монографія / Л. В. Кузнецова, Ю. К. Маслов // Одеський держ. екон. ун-т. – О.: Пальміра, 2006. – 247 с.
3. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс // общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
4. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Йозеф Алоиз Шумпетер; [пер. с англ. В. С. Автономова, Ю. В. Автономова, Л. А. Громовой и др.]. – М.: Эксмо, 2008. – 864 с.
5. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука / А. А. Богданов; [в 2-х книгах]. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1. – 304 с.
6. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука / А. А. Богданов. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 2. – 351 с.
7. Driscoll M. Monetary Policy under Uncertainty / Michael J. Driscoll, David G. Dickinson, Somnath Sen // *Risk and Uncertainty in Economics: Essays in Honour of James L. Ford* // . – Elgar, Edward Publishing, Inc., 1995. – 103 p.
8. Giordano Fr. The Political Economy of Monetary Union. Towards the Euro / Fr. Giordano, Sh. Persaud. – London; New York: Routledge, 1998. – 79 p.
9. Хакен Г. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Герман Хакен. – М.: Мир, 1985. – 414 с.
10. Mayes D. G. Evolving Voluntary Rules for the Operation of the European Central Bank / David G. Mayes // *Bank of Finland Discussion Papers*. – 1998. – № 2. – 35 p.
11. Shiller J. R. Can the Federal Reserve Control Real Interest Rates? / Robert J. Shiller // *Rational Expectations and Economic Policy*. Fischer S. (ed.) – Chicago; National Bureau of Economic Research and University of Chicago Press, 1980. – P. 117–156.
12. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит; [пер. с англ. предисл. В. С. Афанасьева]. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
13. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Никита Николаевич Моисеев. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 352 с.
14. Масленников В. В. Национальная банковская система / В. В. Масленников, Ю. А. Соколов. – М: Элит-2000, 2003. – 352 с.
15. Bikker Jakob A. Measures of Competition and Concentration in the Banking Industry: a Revue of the Literature / Jakob A. Bikker, Katharina Haaf // *Economic and Financial Modeling*. – Summer, 2002. – 46 p.

Прийнято до друку 10.05.2011